

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМЛИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ

АЛ-МОТУРИДИЙ ҲАЁТИ ВА МЕРОСИ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ—2000

Зиёдов Шовосил

Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси// Масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр, 2000. — 28 б.

Сарлавҳада: **ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти.**

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 декабрда қабул қилган «2000 йилда Қалом илмининг асосчиларидан бири, ҳадис ва фикҳ оламининг раўнақига улкан ҳисса қўшган йирик аллома, буюк ватандошимиз Абу Мансур ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори эълон қилинган эди. Ушбу рисола худди шу санага бағишланган бўлиб, унда машҳур ислом назариячиси ал-Мотуридий яшаган давр, алломанинг ҳаёти ва фаолияти, асарларининг ислом дини раўнақидаги аҳамияти, у яратган таълимот ва мактабнинг сўнгги маънавий ривожланишга кўрсатган таъсири ҳақида мухтасар ҳикоя қилинади.

Рисола кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

ВБК 86.38

Масъул муҳаррир: **ЎЗР ФА академиги М. М. Хайруллаев**

Тақризчилар: *Фалсафа фанлари номзоди* **М. Қодиров,**
филология фанлари номзоди **А. Ҳабибуллаев.**

Рисолани яратишда моддий ва маънавий ёрдам кўрсатган Ўзбекистон Республикаси Давлат Фан ва техника қўмитасига ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

А $\frac{4702620100-226}{M 361(01)-2000}$ — 2000

ISBN 5-86484-085-8

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000 йил.

МУҚАДДИМА

Ҳозирги кунда республикамызда миллий қадриятларни ўрганиш долзарб масалалардан бирига айланиб, табиийки, тадқиқотларда уларнинг тарихига мурожаат этиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Чунки бой миллий қадриятларимизнинг тарихини ўрганмай туриб, уларнинг бугунги ҳолатини таҳлил қилиш ва келажаги ҳақида фикр юритиш қийиндир. «Халқимизнинг минг йиллик маънавий-ахлоқий юксалиш тажрибасини ўзида жамлаган миллий маданиятни ўрганиш тарихий хотирага, маданий-тарихий бирликка эга бўлиш йулидаги ғоят муҳим қадамдир»¹. Диний мафкура, ҳиссиёт, маросим ва урф-одатларимиз миллий асосга эга бўлиб, миллий маданиятни ташкил этувчи бўлақлардан биридир. Мазкур соҳада йиғилган назарий қарашлар, концепция ва ёндашувлар диний илмларда ҳам жамланган. Ўзбекистонда диний илмлар тарихи бўйича илмий изланишлар ва тадқиқот ишлари кенг қанот ёймоқда. Айниқса, шу кунларга келиб бизнинг Ватанимызда, Ўрта Осиёда ислом тарихи ва унинг жамиятда тутган ролига катта аҳамият берилга бошланди. Сўнгги йилларда оламга машҳур Баҳоуддин Нақшбанд, ал-Бухорий, ал-Марғиноний ва ал-Мотуридий каби алломаларимизнинг таваллуд тўйлари кенг нишонланди ва нишонланмоқда. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ислом университети очилиши ҳам катта воқеадир. Бу махсус илмий марказнинг дастлабки вазифалари шу минтақадаги бой ислом меросини муқаммал ўрганишга мўлжалланган.

Маълумки, VII аср охириларида арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши ушбу минтақада ислом динининг

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Тошкент, 1997, 41-бет.

аста-секин тарқалишига сабаб бўлди. Мазкур диннинг ягона ҳукмрон динга айланиши ўтмишда илоҳиёт соҳа-сидаги изланишлар, турли гуруҳлар ўртасидаги баҳсларни янги исломий заминда олиб боришга шароит яратди. Ислом динининг Мовароуннаҳр халқлари маданияти анъаналарини узлаштириб олиш хусусияти унинг маҳаллий муҳитга сипғиб кетишига ва маҳаллий халқлар учун «ўз динига» айланишининг асосий сабабларидан бири бўлди. Ислом дини ва маданиятининг Мовароуннаҳрдаги узоқ давом этган зиддиятли ва ҳар томонлама бой тарихи купгина ёзма ёдгорликларда уз аксини топган. Фиқҳ бунича қулланмалар, фатво тупламлари, ҳадис, тафсир ва калом илмларига оид асарлар шулар жумласидандир.

Ҳадис илмининг ривожидида Урта осиелик муҳаддисларнинг қулга киритган ютуқлари жуда салмоқли. Бу борада Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (ваф. 870 й.), Муслим ибн ал-Ҳажжож (ваф. 814 н.), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (ваф. 892 й.) каби мусулмон дунесига танилган муҳаддислар ҳиссаси беқийёсдир. Улар орасида «ҳадис илмининг султони» номи билан машҳур оулган Имом ал-Бухорийнинг шахси алоҳида эътиборга моликдир. Унинг асарлари ичида биргина «*ал-Жомеъ ас-саҳиҳ*» («Ишонарли ҳадислар туплами») ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу тупламга киритилган ҳадислар фақат ислом таълимотига оид қондалар билан чекланио қолмай, шунингдек, Ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик ва ҳалолликка даъват этиш каби инсоний фазилатлар — намунали тартиботлар шаклида баён этилади. Ҳадис илми ҳам жамият тараққиётида, инсонларнинг камол топишида алоҳида роль уйнаган.

Фиқҳ илми борасида ҳам Урта осиелик олимлар катта муваффақиятларга эришдиларки, буларга мусулмон дунёсида анча шухрат қозонган Абу Лайс ас-Самарқандий (ваф. 983 й.), Фахр ал-Ислом Абу ал-Ҳасан ал-Паздавий (ваф. 1089 й.), Алоуддин ас-Самарқандий (ваф. тах. 1145 й.), Бурҳониддин ал-Марғиноний. (ваф. 1197 й.) кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу шахслар орасида биргина Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг ўзи ҳамда унинг бутун ислом дунёсига машҳур «*Ҳидоя*» асарини тилга олишнинг ўзи кифоядир. Бу асар Урта Осие ҳудудида ҳам фиқҳ бунича мўътабар қўлланма ҳисобланиб, 1917 йилдан кейин

ҳам, то шариат қозилари бекор қилиниб, совет суд системаси жорий қилунгунга қадар амалда бўлиб келди. Хуллас, «Ҳидоя» бир неча асрлардан буюн ислом дунёсида ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланади.

Қалом илми ҳам Мовароуннаҳрда юксак даражада пивожланган диний илмлардан биридир. Бу борада Ҳанафиййа мактаби негизида шаклланган мотуридиййа қалом мактабини айтиб ўтиш лозим. Ушбу мактабнинг асосчиларидан бири Самарқандда яшаб ижод этган ватандошимиз Абу Мансур ал-Мотуридийдир.

Қалом илми ўрта асрларда фалсафий-диний фикрларни, диннинг назарий асосларини ўрганиш, ислом ақидаларига эътиқод этиш ҳақидаги билимларини ифодалаб, бирон бир динга мансуб бўлган шахс учун мажбурий ҳисобланган, ҳар қандай шароитда муҳокама юритмасдан эътиқод қилиниши лозим бўлган диний талаблар мажмуи нисбатан ақлий мулоҳаза юрғатиш жараёнида махсус билимлар тизими жамламаси сифатида вужудга келди. Қалом — «*илм ул-қалом*» атамаси кенг маънода ўрта асрлар мусулмон адабиётида диний-фалсафий мавзуларда (шу жумладан, насронийлик ва яҳудийлик динларида ҳам) эркин фикр юритишларга нисбатан қўлланилган, тор маънода эса ақидапарастлик, яъни динда обрў-эътиборли ҳисобланган шахслар — пайғамбар, саҳобаларга (арабча — ҳамроҳ, дўст — Мухаммад пайғамбарга иймон келтирган, умрларида бир марта бўлса ҳам у киши билан учрашиб суҳбат қурган ва унга ёрдам кўрсатган кишилар) тақлид йўли билан эмас, балки, Қуръон ва сунний таълимотни ақлидрокка мос талқин этиш, тафаккурга суяниб иш юритишга нисбатан ишлатилган. Мутакаллимлар (қалом илми вакиллари) ва файласуфлар орасидаги фарқ, уларнинг мавжуд масалаларни таҳлил қилишда тутган мавқеларидир. Мутакаллимлар уни ечишда ислом қонун-қоидалари ҳисобланган Қуръон ва ҳадисга суянадиган бўлсалар, файласуфлар эса антик услуб, яъни инсон соҳиби бўлган ақлни бирламчи қилиб оладилар. Қалом дастлаб исломда мавжуд бўлган турли сиёсий-диний фирқалар (хаворижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржибийлар) нинг ўзаро мунозаралари ва бошқа дин (маздакийлик, насронийлик) вакиллари

билан баҳслашишлари жараёнида шаклланди ва бу тортишувларнинг натижасини Қуръон тафсири ва ислом арбобларининг у ёки бу соҳада қилган амаллари ташкил қиларди. Шулар асосида калом илмининг дастлабки мазмуни вужудга келди. Аллоҳнинг ягона вужудлиги ва унинг сифатлари: қазо ва қадар (нисон тақдир); ўтган пайғамбарларнинг, шу жумладан, Муҳаммаднинг Аллоҳ элчиси эканлигини таъ олиш; қиёмат куни ва қайта тирилишга ишониш; мусулмонларнинг диний ҳамда дунёвий раҳбарининг (халифа, имомлик) сифатлари каби масалалар унинг мазмунини ташкил этади. Исломнинг дастлабки босқичларида жамиятнинг диний-ҳуқуқий асосларини турли динлар ва халқларнинг миллий маданияти ташкил қилар эди. Ўзга динларда бўлгани каби исломнинг назарий-ҳуқуқий жиҳатлари кейинги асрларда шакллана бошлади. Чунки бу дин ўрта асрларда ўз атрофига араб бўлмаган — ажам халқларини ҳам бирлаштиришга улгурган эди. Шу туйғайли исломнинг диний-ҳуқуқий таълимоти яратишда бу динни қабул қилган турли миллат ва irq вакилларининг манфаатларини ҳам ҳисобга олиш лозим эди. IX аср ўрталарига келиб исломда йирик оқимларни суннийлар, муътазиллийлар, муржибийлар, шиалар, ва хаворижийлар ташкил қиларди.

Исломда ilk илоҳиёт оқимларидан бири ҳисобланган муътазиллийа (арабча — ажралиб чиққанлар, узоқлашганлар) оқимидир. Машиҳур илоҳиётчи Ҳасан ал-Басрий (642—728) муътазиллийа оқимининг пайдо бўлишига сабабчи бўлган. У ўта тақводор бўлиши билан бирга, мусулмон урф-одатларига ва ҳадисларига ақлидрок билан ёндашган. Ҳасан ал-Басрий таълимоти ривожда унинг издошлари Восил ибн Ато (ваф. 748 й.) ва Амр ибн Убайд (ваф. 761 й.) кабиларнинг ўрни катта. Улар исломга антик фалсафа ва маантиқнинг метод ҳамда тушунчаларини татбиқ қилиб, мистикани инкор этишга уриниб, ислом асосларини рационал талқин этишга ҳаракат қилишган. Муътазиллийа таълимоти Аббосийлар сулоласидан — ар-Рашид (786—809), ал-Маъмун (813—833), ал-Восиқ (842—847) кабилар халифалик қилган даврда эътиқод сифатида вужудга келган бўлса, Ал-Мутаваккил (847—861) ҳукмронлиги даврида эса исломга зид бўлган оқим сифатида қаттиқ таъқиб остига олинди. Бу оқимнинг сўнгги қўроғи Хоразм бўлди ва XIII—XIV асрларга келиб умуман

Йўқолиб кетди. Унинг вакилларида бири машҳур аллома, муфассир Маҳмуд аз-Замахшарийдир (ваф. 1144 й.). Бу ҳодисалар ислом илоҳиёти ўзгача шароитда, яъни ислом анъаналарига зид бўлмаган ҳолда ривожланишини тақозо этди.

Абу ал-Ҳасан ал-Ашъарий (ваф. 935 й.) биринчилардан бўлиб калом билан ислом ақидаларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилган. У фиқҳда ва калом илмларида машҳур олимлардан саналган. Абу ал-Ҳасан ал-Ашъарий бу таълимотни суннийликдаги тўрт мазҳабнинг иккитасига: шофиййа ва маликиййа мазҳабларига суянар эди. Шунингдек, у калом борасида турли хил зиддиятлар орасида фаолият кўрсатганлиги маълумдир. VIII аср охиригача Мовароуннаҳрда мутакаллимларнинг турли гуруҳлари ўзаро курашиб, мунозаралар олиб боришганлиги яхши маълум. Албатта, бу тортишувларга исломдан аввалги илоҳиёт илмлари сабаб бўлган. Ушбу илоҳиёт соҳасидаги фикрларни тартибга солиш борасида IX асрда Самарқандда бир калом мактаби вужудга келиб, унга кейинчалик Абу Мансур ал-Мотуридий ас-Самарқандий номи берилди. Бу калом таълимоти кенг тарқалиб, суннийликдаги икки йирик мактабнинг (ашъариййа ва мотуридиййа) бири мавқега эга бўлди. Булардан бири ал-Ашъарий бўлса, иккинчиси, ватандошимиз Абу Мансур ал-Мотуридийдир. Улар биргаликда эски динлар қолдиқларини батамом тугатиш ва ислом дини мафқурасини тузатишда жуда катта хизмат қилганлар. Уларнинг таълимотлари Мовароуннаҳр, Хуросон ва Кичик Осиёда кенг тарқалган. Мазкур мактаб таълимотининг пайдо бўлишида эса Абу Мансур ал-Мотуридий шахси ва қарашларининг таъсири беқиёсдир. Шу сабабдан аввало шу калом мактабининг асосчиларидан бири ҳисобланувчи Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаётини алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

АБУ МАНСУР АЛ-МОТУРИДИЙ ДАВРИ ВА ҲАЁТИ

Урта Осиё халқлари бир неча минг йиллик тарихга эга. Буни ушбу ўлкаларда вужудга кела бошлаган маданият марказлари борасида эрамиздан аввалги I минг йилликка оид юнон манбалари маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Бу улка халқлари тарихининг ўзига хос қирралари мавжуд. Қадимда ҳам бу ерларда турли

динлар: зардуштийлик, манхейлик ҳаракати, маздакизм таълимоти, христианлик динлари мавжуд бўлган. Ушбу динлар бу улкаларда олдинма-кейин фаолият кўрсатгани ҳақида кўплаб маълумотлар келтириш мумкин.

VIII асрдаги араб юришлари Ислом динининг Ўрта Осиёга кириб келишига сабаб бўлди. Араб қўшинлари Хуросон ноиб этиб тайинланган Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий (704—715) бошчилигида бостириб келдилар. Унинг қўшинлари дастлабки жанглари 705 йилдан, ўша даврдаги йirik шаҳарлардан ҳисобланган Бухоро, Самарқанд, Сўғд, Сирдарё, Еттисув ерларини осонликча забт этмадилар. Қутайба жуда қаттиқ жанглар қилди, ҳатто айрим шаҳарларни ишғол қилишда ҳийла ҳам ишлатганлиги ҳақида маълумотлар бор.¹

Араб босқинчиларига қарши бир қатор қўзғалонлар бўлиб ўтди. Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, ислом лашкари ҳар сафар Бухорога келганида газот қилар, қишда эса қайтиб кетар эди. Бунда ҳар гал ислом лашкарлари келганларида Бухоро аҳли мусулмон бўлар, қайтиб кетганларида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Бундай ҳол бир неча бор қайтарилгач, Қутайба ислом динини ўрнатишга астойдил киришади. Кўп қийинчиликлардан кейин у мусулмончиликни ўрнатади ҳамда шарият ҳукмларини бажаришга маҳаллий аҳолини мажбур этади. Қутайба масжидлар қурдиради, ўзга динларга оид асарларни йўқ қилади.² Шу тариқа Ўрта Осиё халифаликка бўйсундирилади.

Ўша даврларда Ўрта Осиё Ғарб билан Шарқ мамлакатларини боғловчи «Буюк ипак йўли» марказида жойлашган эди.³ Бу даврга келиб ўзга мамлакатлар билан нафақат иқтисодий, балки маданий алоқалар ҳам ривожланган эди. «Буюк ипак йўли» орқали дунёнинг тўрт бурчагидан фақат олтинлар эмас, фикрлар ҳам оқиб кела бошлаган⁴. Араблар ўз сиёсатларини юргизиш билан бир қаторда қадимги маданият, динлар

¹ Абу Бакр Муҳаммад Ибн Жаъфар Нархаший Бухоро тарихи (А. Расулов таржимаси. А - Уринбоев тахрири остида). Тошкент, 1993 й. 44-бет.

² Ўша асар. 47-бет.

³ М. М. Хайруллаев. Ўрта Осиёда IX—XII асрларда маданий юксалиш. // Буюк сиймолар, алломалар, I-китоб. Тошкент, 1995, 6-бет.

⁴ Х. Кароматов. «Мотуридийна таълимоти ва униш шарқ халқлари маданиятидаги ўрни» номидаги халқаро илмий анжумандаги марузасидан. 1999 й. 2 декабр.

Ва уларнинг билимдонларига ҳам қарши кескин кураш олиб бордилар. Секин-аста бу ерларда ислом дини орқали араб тили ва ёзуви ҳам тарқалди. Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, Мовароуннаҳр (дарё ортидаги мамлакат) номини олган бу ҳудудга исломнинг ёйилиши ҳамда у билан боғлиқ бўлган диний расм-русмлар, шариат ва тариқат қонун-қоидалари, ақидаларининг таркиб топиб бориши маҳаллий халқ оммасининг истиқболи учун муайян роль ўйнади. Инсонлар турли хилдаги худолар, бутлар, жисмларга сиғинишдан қутулиб, якка-ю ягона Аллоҳга, унинг расули (пайғамбари) Муҳаммад кўрсатмаларига эътиқод билан амал қила бошладилар. Ўрта Осиё ҳудудидагилар ўзлари учун янги ҳисобланган ислом динига эътиқод қила бошлашларида ҳам анча муаммолар келиб чиқди. Ислом динининг муқаддас китоби «Қуръони Қарим» ва унинг одамларни ҳурлик, тенглик, яхшилик, сахийлик, ҳамда биродарлик, қардошликка даъват этувчи эзгу ғоялари Ўрта Осиё халқлари онгига аста-секин сингиб борди.

VIII аср охири — IX асрнинг ўрталарига келиб араб халифалиги Шарқдаги кучли ривожланган империяга айланди ва асосан, Аббосийлар халифалиги (750—1055) даврида ўз аксини топди. Хусусан, Абу Жаъфар ал-Мансур (754—775), Хорун ар-Рашид (786—809), ал-Маъмун (813—833) каби қудратли халифалар араб илм-фанига ҳомийлик қилдилар. Бу даврда халифаликнинг марказий шаҳарлари, хусусан, Бағдод иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг ривожланган шаҳарга айланди. Мазкур шаҳарда турли илмий, диний музокаралар авж олиб, халифалик таркибига кирувчи халқларнинг илм вакиллари томонидан кенг илмий муҳокамалар уюштириладиган бўлди, илмгоҳлар вужудга келди. Бу даврда биринчи академия ташкил топиб, «Байт ул-ҳикма» (билимлар уйи) ёки «Маъмун академияси» номи билан машҳур бўлди. Бу академия фаолиятида халифа ал-Маъмуннинг ўрни беқиёсдир. Академиянинг ўзига хос хусусияти шунда эдики, унда нафақат гуманитар, балки аниқ фанлар ҳам тадқиқ этилар эди. Ушбу академияда Ўрта осийлик олимлар кўпчиликини ташкил этар эдилар¹. Улардан бизга маълумлари: Аҳмад ал-Фарғоний, Холид ибн Абдумалик ал-

¹ О. Бўриев. Ал Маъмун ва Улугбек. Шарқшунослик—9, 1999, 8-бет.

Марваррудий, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Муҳаммад ибн Мусо ибн Шокир ал-Хоразмий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий, Аббос ал-Жавҳарий, Абу Наср Форобий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Маҳоний, Абу Маъшар Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Балхий, ал-Фазл ас-Сарахсий ва бошқалар.

Шу нарса характерлики, араблар антик анъанани давом эттириб, юнон олимларининг асарларини қунт билан ўргандилар ва араб тилига таржима қилдилар. Жумладан, уларнинг бир неча нусхалари Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик Институти қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда¹.

Аристотель, Гипократ, Птоломей, Евклид асарларини араблар яхши билар эдилар. Оврўполиклар Аристотель асарлари билан арабчадан лотин тилига ўгирилган таржима нусхалари орқали танишдилар. Хуллас, қадимги турк, ҳинд, эрон, араб, юнон маданий бойликлари қоришиб янги маданият — мусулмон маданияти қатлами вужудга келди. Кўп миллатли маданиятдан иборат бўлган жуда юксак ва хилма-хил маданият Оврўпога ҳам катта таъсир кўрсатди. Ҳақиқатдан ҳам бу даврдаги Яқин Шарқдаги араб тилидаги маданият ўз мазмуни, йўналиши, ютуқлари билан Уйғониш даври маданий юксалишини ўзида ифода этиб, Уйғониш даври маданияти ўз навбатида бошқа ўлкалардаги маданий юксалишларга катта таъсир кўрсатди². Аббосийларнинг «олтин даври» Мутаид замонида (892-902) тугади. Бу даврга келиб халифалик тушкунликка юз тутди. Дастлаб, 756 йилда халифаликдан Қардова (ҳозирги Испания жануби) ажралиб чиққан бўлса, кейинчалик VIII аср охири — IX аср бошларида Марокаш ва Тунис ажралиб чиқди. Бундай катта йўқотишлар халифаликни кучсизланишга олиб келди.

Ўрта Осиёда ҳам араб халифалиги таъсири сусайиб, ерли феодаллар, хусусан, Тоҳирийлар ҳамда Сомонийларнинг нуфузи кучая борди. Гарчи Тоҳирийлар расман халифаликка тобе бўлсаларда, амалда ўз ички мустақил сиёсатини ўтказиш бордилар ва бу соҳада жиддий камчиликларга йўл қўйдилар. Бу халқ қўзғалон-

¹ Бундан буён қисқартирилиб «Тошкент фонди» деб юритилади.

² Хайруллаев М. М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Тошкент, 1994, «Фан», 10-бет.

ларининг кўплаб юз беришига сабаб бўлди. Охир-оқи-батда Тоҳирийлар давлати ағдарилди.

IX асрнинг охирларига келиб Урта Осиё мустақил-ликка эришди ва бу ерда араблар таъсиридан қутул-ган давлат — Сомонийлар ҳукмронлиги (умуман 874—999) ўрнатилди.

Ал-Мотуридий ҳаёти ҳам айнан Сомонийлар ҳукм-ронлиги даврига тўғри келади. Самарқанд дастлаб ушбу давлатнинг пойтахти эди. Аммо IX асрнинг охиридан бошлаб, Исмоил Сомоний (874—907) ҳукмронлик қил-ган даврда пойтахт Бухорога кўчирилди. Бироқ, шунга қарамай Самарқанд Бухоро билан бир қаторда Мова-роуннаҳрнинг асосий иқтисодий ва маданий маркази бўлиб қолди. IX асрнинг иккинчи ярми — X асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда, шунинг жумладан, Са-марқандда иқтисодий ва маданий ҳаёт анча юксалган эди¹.

Маълумотларга кўра Абу Мансур ал-Мотуридий Самарқанднинг Мотурид қишлоғида, тахминан 870 йилда дунёга келади. Унинг тўлиқ номи Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Махмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандийдир. Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти борасидаги маълумотлар жуда оз бўлишига қарамасдан айрим манбалардан топиш мум-кин.

Ал-Мотуридий ҳаёти ҳақидаги дастлабки муҳим маълумотни Абу ал-Муъин ал-Насафий (ваф. 1114 й.) беради. У Самарқанд калом мактабини ўзининг «*Таб-сират ал-адилла*» асарида тавсифлаб, ал-Мотуридийга етарли даражада эътибор ажратиб, бир қанча биогра-фик маълумотлар беради ва айни вақтда унинг калом борасидаги илми ва ҳаракатларини эътироф этади. Қарийб бир вақтнинг ўзиде ал-Насафийнинг замондоши Абу ал-Йусур ал-Паздавий (ваф. 1100 й.) ўзининг «*Усул ад-Дин*» асарида ал-Мотуридий ҳақида ҳам маълумот-лар келтирган. Унда кўпроқ мақтовлар ва Мотури-дийнинг калом борасидаги фикрлари баён этилган. Ал-Мотуридий номи ва ҳаётига оид маълумотлар шу каби дастлабки далиллардан сўнг, Усманийларда ҳа-нафийна табақот жанрида ёзилган асарларда ҳамда илк биографик адабиётларда учрайди. Бу маълумот-

¹ Самарқанд тарихи. 1-том. Т., 1971. 13—14-бетлар;

лар асосан қисқа бўлиб, ан-Насафийнинг берган маълумотларига ҳеч қандай қўшимча киритмайди. Деярли барча манбаларда унинг вафоти 333/944 йил деб кўрсатилган.

Бўлажак аллома илм ўчоғи булмиш Самарқандда саводини чиқаргани маълум. Манбаларда ёзилишича, ал-Мотуридий устозларидан саналмиш Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ал-Ийодий каби фақиҳ ва калом олимларидан дарс олган. Унинг барча устозлари машҳур олим Абу Ҳанифанинг (ваф. 767 й.) талабларидан таҳсил олганлар. Бу олимлар калом ва фикҳ борасида Самарқандда катта мавқега эга бўлганликлари ҳақида фикрлар бор. Манбаларда кўрсатилишича, устози ал-Ийодий уни жуда ҳурмат қилар, ҳатто у машғулотга келмагунча батафсил изоҳларни айтмасдан турар экан.

Ал-Мотуридий 944 йил Самарқандда вафот этган бўлиб, шу шаҳардаги машҳур шахслар қўйиладиган Чокардиза қабристонига дафн этилгандир.

АЛ-МОТУРИДИЙ АСАРЛАРИ

Маълумки, диний илмлар жамият тараққиётида, инсонларнинг камол топишида ва уларнинг дунёқарашларининг шаклланишида алоҳида роль ўйнаган. Ал-Мотуридийнинг кўпгина асарлари туркий элатларга исломий одоб қондалари, шарият қонунлари, маънавий-ахлоқий камолот сирларидан таълим беришга мўлжалланган. Ал-Мотуридийнинг асарлари нисбатан кам бўлишига қарамай, ўша замонда муҳим аҳамият касб этганлиги табиийдир. Уларнинг айримлари ҳозирги кунда ҳам тадқиқотчилар эътиборини ўзига тортмоқда.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «*Китоб ат-Тавҳид*», «*Китоб ал-мақомат*», «*Маъхаз ши-Шараъи*», «*Китоб ал-жадал*», «*Таъвилот аҳл ас-сунна*», «*Китоб Байон ваҳим ал-муътазила*», «*Радд ал-усул ул-хамса*», «*Китоб радд авалъил ал-адила ли-л Каъаби*», «*Радд Китоб ал-Каъаби фи ваъид ал-фуссақ*», «*Китоб радд таҳзиб ал-жадал ли-л Каъаби ал-усул*», «*Китоб ал-имома ли-баъд ар-Ривафид*» каби асарлари бордир.¹

¹ Насафи. Табсира 1, 146, 8; Ибн Қутлубуга, Таж: 59,6. Топшкёпрюзда, Минфах. II. 22,1, Хажж Халифа, Қашф, 1408 ва бошқалар. Самарқандий, Шарҳ таъвилот, ИВРУ-1, №3249, 1^о варақ.

Лекин бу санаб ўтилган асарлар ҳақида тўлиқ бир тасаввур йўқдир. Чунки, илк ўрта аср мутакаллимларининг кўпгина асарлари каби, унинг ҳам асарларининг аксарияти етиб келмаган. Фақатгина «*Китоб ат-Тавҳид*» ва «*Таъвилот аҳл ас-сунна*» асарлари сақланиб қолган нусхалари орқали етиб келган.

Мутакаллимнинг энг муҳим асарларидан «*Китоб ат-Тавҳид*» 1970 йилда Фатхуллоҳ Хулайф томонидан Байрутда нашр этилган. Ҳозирда у Англиядаги қўлёзма фондларининг бирида сақланади. Ягона ҳисобланган бу нусха ҳақида кўпгина тадқиқотлар олиб борилган. Туркиялик олим Сайд Ҳазеварлининг ёзишича, бу асарнинг бошқа нусхалари фақатгина Ўрта Осиё ёки унга қўшни бўлган мамлакатлар қўлёзма фондларидан топилиб қолиш эҳтимол бордир. Дарҳақиқат, бундай топилма топилиши мумкин, чунки мазкур мамлакатлар фондларидаги қўлёмалар Оврўпо қўлёмалар фондлари каби чуқур ўрганилмаган.

Ал-Мотуридийнинг калом борасидаги энг асосий асари «*Китоб ат-Тавҳид*» ҳисобланиб, манбаларда унинг худди шу асари илк калом таълимотини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади деб аталади. Шу сабабли у кўкларга кутариш ва ортиқча мақтовга буркашга муҳтож ҳам эмас. Лекин унинг илк ўрта асрларда битилган шу соҳадаги асарлардан фарқли жиҳатлари борки, буларни кўрсатиб ўтиш даркор.

Биринчидан, «*Китоб ат-Тавҳид*» ислом маданиятидаги илоҳиёт таълимотининг энг қадимийларидан ҳисобланади. Манбалардан маълумки, худди шу мавзуда муътазилийлар ҳам бир неча бор уринишлар қилганлар. Лекин ал-Мотуридийнинг бу асари шу борадаги биринчилардан ҳисобланиб, ислом тарихида алоҳида ўрин тутаяди. Агар асар ёзилишидаги географик шартшароитларни ҳам инобатга оладиган бўлсак, ал-Мотуридий ҳеч қачон муътазилий бўлмаган ва у ҳеч қачон Ироқда вужудга келган калом таълимотини ўзлаштирмаган. У Самарқандда яшаган ва эътиқодда анъанавий ҳанафийлардан ҳисобланган. Бу минтақада калом борасида асосан ҳанафий муткаллимларининг қаламига мансуб «*Фиқҳ ал-Абсат*» ёки «*Китоб ас-Савад ал-аъзам*» каби асарлар маълум бўлган, холос. Агарда «*Китоб ат-Тавҳид*» ни булар билан солиштирадиган бўлсак, муаллифнинг фикрларини қанчалик юксалиб кетганлигини кўриш мумкин. Унинг бу ютуғи нафақат мав-

зуни бутунлай қамраб олганлигида, балки расмий режада ҳамда техник далилларда намоён бўлади.

Иккинчидан, «*Китоб ат-Тавҳид*» муаллиф ижодидаги тасодифан вақт тақазоси билан қалқиб чиққан асар эмасдир. Барча мутакаллимлар бир овоздан асарни пухта деб таъкидлайдилар. Асарни ҳатто ал-Мотуридий таълимотининг асосий йиғиндиси деб аташ мумкин. Эслаб ўтиш жоизки, муаллиф кўплаб асарларга мурожаат этган ва улардаги фикрларни тартибли равишда ўрганган.

Учинчидан, асарнинг ёрқин тавсифномасини ёритишда Мотуридий таълимоти тарафдорлари ва шогирдларининг хизматлари беқиёсдир. Унга айтилган шарҳлардан кўриш мумкинки, «*Китоб ат-Тавҳид*» шак-шубҳасиз энг муҳим асардир. Шу билан биргаликда узоқ йиллар давомида мотуридийлар катехизис бўлиб келган. Бу маълумотни унинг шогирди ал-Паздавий ҳеч иккиланмасдан таъкидлайди. Яна у шундай дейди: «... у билан («*Китоб ат-Тавҳид*») қониқиш ҳосил қилиш мумкин», яъни ўзга калом борасидаги асарларга иккинчи даражали деб баҳо беради. У шунингдек, ал-Мотуридийнинг асарларини санаганда «*Китоб ат-Тавҳид*»ни биринчи ўринга қўяди. Агарда мотуридийлар ҳам илоҳиёт борасида бирон-бир асар ёзиш ниятлари бўлса, катта устоз ишларига мурожаат этар эдилар.

Шу тариқа «*Китоб ат-Тавҳид*» бир неча сабаблар туфайли илоҳиёт борасидаги асосий манбалар қаторига киритилади. Ал-Мотуридий таълимотининг ўрганилиши борасида «*Китоб ат-Тавҳид*» тадқиқот марказида туриши аниқдир. Асарда аллома қанчалик изчил равишда илоҳиёт материаллари устида иш олиб борганини кўриш мумкин. Бу эса калом таълимотидаги янги фикрларни қайта шакллантиришда, ўз фикрларини ҳалққа етказишда изчил йўл тутганлигини кўрсатади.

Алломанинг машҳур асарларидан ҳисобланмиш «*Таъвилот аҳл ас-сунна*» (*Қуръон таъвили*)нинг ҳозирги кунда бир неча нусхалари дунё фондларида сақланмоқда. Ал-Мотуридий бу асарни ёзишдан мақсади «*Аҳл ас-сунна ва-л-жамоъа*» (яъни Мовароуннаҳрдаги ҳанафийлар) таълимотига зид қарашларни рад этишдан иборат бўлиб, асосан Абу Ҳанифа қарашларига суянади.

Абу ал-Йусур ал-Паздавий «*Усул ад-дин*» китобида

келтиришича, «*Таъвилот*» — шу соҳада тенги йўқ китоб... Бу соҳада илгари асар ёзгн муаллифларнинг бирортаси ҳам бунинг даражасига етиша олмагандир». Бу асарни тадқиқ этган немис олими Рудольф эса: «Ал-Мотуридийнинг бу асари ниҳоятда муҳимдир. Ҳозирда биз бу асар ёрдамида унинг фикрларини тиклашда қулай ва мақбул имкониятга эгамиз», — деб таъкидлайди. Афсуски «*Таъвилот*» борасида айтарли диққатга молик тадқиқотлар олиб борилмаган. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ал-Мотуридийнинг «Қуръон таъвили» асари ҳақида аниқ бир тасаввуримиз йўқ.

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «*Таъвилот аҳл ас-сунна*» асарининг биринчи жилди 1971 йилда Саййид ва Иброҳим Авадйинлар томонидан нашр этилди. Худди мана шу китоб А. А. Раҳмон томонидан 1982 йил янги қўшимчалар билан қайта нашр бўлди.

Ф. Сезгин ўзининг «*Араб қўлёзмалари тарихи*» асарида «*Таъвилот аҳл ас-сунна*» асарининг дунё фондидаги нусхалари ҳақида қимматли маълумот беради. Бу эса ўз навбатида асарнинг қайси фондларда, нусхалари нечта жилддан иборат эканлигини аниқлаш имконини туғдиради.

Энди ал-Мотуридий ҳақидаги замонавий илмий ишларга тўхталсак. Уларнинг ичида энг диққатга сазовори Манфред Гётснинг мақоласидир. Гётс ўзининг ушбу мақоласида ал-Мотуридийнинг қарашлари ва унинг фикрларини баён этибгина қолмай, балки унинг ижодини ўрганишда «*Таъвилот ал-Қуръон*» асарининг аҳамиятини ҳам алоҳида таъкидлайди. Муаллиф мазкур асарнинг дунёдаги сақланган нусхалари ҳамда уларнинг қисқача таснифи ҳақида маълумот бериш билан чекланмаган, балки Алоуддин ас-Самарқандийнинг «*Шарҳ таъвилот аҳл ас-сунна*» асарига ҳам озми-кўпми тўхталиб ўтади. Унда асарнинг давримизгача етиб келган нусхалари ҳақида маълумотлар берилади. Аммо муаллиф «Тошкент фонди»да сақланаётган ал-Мотуридийнинг «*Таъвилот аҳл ас-сунна*» асарига ёзилган шарҳларининг нусхалари ҳақида гапирмаган. Шунга қарамасдан мақола ал-Мотуридий ижодини ўрганишда жуда муҳим тадқиқотлардан бири сифатида эътиборга олиниши лозим.

Немис олими Рудольфнинг «Ал-Мотуридий ва Самарқанддаги сунний теология» номли монографиясида ал-Мотуридийнинг асарлари бўлмиш «*Таъвилот аҳл*

ас-сунна» ва «*Китоб ат-Тавҳид»* ҳақида ҳам маълумотлар берилсада, лекин «Тошкент фонди»даги нусхалар ҳақида бирон сўз ҳам антилмаган. Араб тадқиқotchи Аҳмад ал-Ҳарбий ўзининг «Мотуридийна: тадқиқот ва давр нуқтаи назаридан» номли монографиясида бу шох асар ҳақида жуда қисқа маълумот беради.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, «Тошкент фонди»да ал-Мотуридий номи билан боғлиқ бир қанча қўлёзма асарлар сақланмоқда. Мутафаккир ўз асарларини ўша даврда Шарқ мамлакатларида илмий-адабий тил ҳисобланган араб тилида ёзган. Бу фондда сақланаётган «*Таъвилот аҳл ас-сунна»* асарининг яна бир номи «*Таъвилот ал-Қуръон»* («Қуръон таъвили») бўлиб, «Тошкент фонди»да 5126-рақам остида сақланади — бу иккинчи жилдидир. 5127-рақами остидагиси эса охириги жилдидир. Ҳар иккала нусха ҳам Хожа Муҳаммад Порсонинг кутубхонасида сақланган.

Шу фонднинг ўзида машҳур ҳанафий фиқҳ олими Алоуддин ас-Самарқандий томонидан ёзилган шарҳ ҳам мавжуд бўлиб, 3249 ва 3155 инвентар рақамлари остида сақланади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонасидандир.

Бу нусхалар жуда бой маълумот берса-да, уларнинг 3249-рақами остида сақланаётган нусхасининг сарварағида икки исноднинг мавжудлиги нусханинг катта аҳамиятга моликлигини билдиради (1^а).

Қўлёзманинг сарварағи шундай иборалар билан бошланади. «Аҳли сунна ранси Абу Мансур ал-Мотуридий (Аллоҳ ундан рози бўлсин) ҳидоят илми пешвосидан аш-шайх ал-имом Ҳофиз ад-дин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Бухорийга асарлар қуйидаги иснод билан етиб келди: аш-шайх ал-имом ар-раббоний, усул ва фуруъ соҳиби Шамс ад-дин Муҳаммад ибн Абд ас-Саттор ибн Муҳаммад ал-Имодий ал-Қардарий хабар қилди (Аллоҳ уни раҳматига ва ризосига йўлласин), унга ўз навбатида аш-Шайх ал-Имом Нажм ад-дин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий айтди, аш-Шайх ал-Имом ал-Қози Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳусайн ибн Абд ал-Карим ан-Насафий, у—отасидан, у—бобосидан, у эса—отаси Абд ал-Каримдан, у эса—аш-шайх, Ҳидоят йўлига бошловчи, аҳл ас-суннанинг ранси Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Мотуридий ас-Самарқандийдан ривоят қилади (Аллоҳ уни раҳмати ва ризоси би-

лан қўлласин)», деган сўзлар билан иснод матни тугайди.

Юқоридаги иснодда ал-Мотуридий таълимоти, асарлари ўз замонида кейинги даврадагидек шуҳратга эга бўлмаганлигига ишора бордир. Бу асар дастлаб Абд ал Карим ал Паздавий онла аъзолари орасида нақл этилган бўлса, XII асрдан бошлаб уламолар орасида кенг тарқала бошлайди. Яна шунини таъкидлаб ўттиш жоизки, мотуридийна таълимоти Самаарқанддан Бухорога ёйилиши тафсилотларини ҳам шу манбада кўриш мумкин.

Демак, бу янги манбалар ал-Мотуридийнинг шахсий ҳаётига онд бир қанча аниқликлар киритади ва таълимоти билан боғлиқ баъзи қимматли маълумотларни беради.

Ал-Мотуридийнинг бизгача етиб келмаган асарларининг номлари биографик адабиётлар орқали маълум, холос. Унинг асарлари муътазиллийлар орасида кескин тортишувларни акс эттиргани кўзга яққол ташланади. Ҳақиқатда мутакаллим аксарият асарларида муътазиллийларнинг кўпгина фикрларини фош этишга интилган эди. Манбаларда кўрсатилишича, муътазиллийларга тўлиғича бағишланган «*Китоб Байон ваҳим ал-муътазила*» номли асари бордир. Бу ўринда асарни ушбу фирқанинг асосий фикрлари билан ҳисоблашув деб баҳолаш мумкин.

Ал-Мотуридий ўз даврида Самарқандда пайдо бўлган айрим фикрларга эътирозлар билдиргани маълум. Шу йўлда бўлса керак, унинг Абу Умар ал-Бахили асарига раддия сифатида ёзилган «*Радд ал-усул ал-хамса*» асари вужудга келган. Шу тариқа у илоҳиёт олими Қаъби билан тортишувлардан сўнг бир неча босқичлардан иборат раддиялар мажмуини яратган бўлса, ажаб эмас. Қаъбига бўлган раддиялар фақат «Тавҳид» асари билан чекланиб қолган эмас. Улардан бири «*Китоб радд авалъил ал-адила ли-л Қаъби*» деб номланган бўлиб, асосан машҳур муътазиллийлардан бирнга тааллуқли бўлган «*Аваъил ал-аддила фи усул ад-дин*» асарига қарши руҳда битилган. Ал-Мотуридийнинг икки асари алоҳида мавзу ва муаммоларга бағишлангандир. «*Радд Китоб ал-Қаъби фи ваъид ал-фуссақ*» асарида ал-Мотуридий эски муржиълар таълимотидаги гуноҳ ва мағфират мавзуларига бағишлаган. «*Китоб радд таҳзиб ал-жадал ли-л Қаъби ал-усул*» асарида

эса у бутунлай ўзга мавзуга, яъни ҳуқуқшунослик масалаларига тўхталади. Муътазиллийлар ал-Мотуридий томонидан таъқиб остига олинган ва танқидларга сабаб бўлган ягона фирқа эмас эди. Мутакаллим ўзининг бир асаридида хусусан исмонийларга ҳам фикр билдиради. Ал-Мотуридий, шунингдек, «Китоб ал-Мақомат» асарини ёзганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Ал-Мотуридийнинг илоҳиёт борасидаги асарлари ҳақидаги фикрлар асосан шулардан иборат.

Ал-Мотуридий кенг камровли, фикр доираси кенг олим бўлган. Бу ерда сўз ҳуқуқий масалалар, ҳуқуқнинг асослари (усули фикҳ) ҳақида мулоҳаза юритилган асар — «Маъхаз аш-шараъи», («Шариятларнинг манбаси ва софлиги») устида боради. Сўнгги асарларидан бири «Китоб ал-жадал» («Диалектика ҳақида китоб») деб номланган бўлиб, унда кўпроқ юнон файласуфларининг дунё, борлиқ ҳақидаги фикрлари борасида гап борганини тахмин этиш мумкин.

Ал-Мотуридий тахаллуси билан ёзилган бир неча асарлар ҳам мавжуд. Буни илмий тилда «Псевдо» (сохта) деб юритилади. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг йиллар ўтиши билан шухрати ортиб бориши ўз-ўзидан айрим муаллифлар томонидан унинг номини ўзлаштириб олиш ҳоллари ҳам кенг тус ола бошлади. Буларга бизнинг давримизгача етиб келган айрим кичик рисоаларда уни муаллиф деб кўрсатиллиши яққол далилдир. Лекин биографик асарларда буларнинг номи ал-Мотуридий асарлари сирасига киритилмайди.

Улардан бири «Шарҳ ал-Фикҳ ал-Акбар» деб номланади. Асар асосан калом таълимотига бағишланган. Инглиз шарқшунос олими Дайбер таъкидлашича, «Шарҳ»нинг муаллифини ал-Мотуридий деб аташга ҳеч қандай асоснинг ўзи йўқ. Асарда учрайдиган айрим матнлар ал-Мотуридий яшаб ўтгандан кейин шаклланганлиги тасдиқланган ва унинг яратилиш тарихи тахминан XI асрнинг охирларига тўғри келади.

Яна бир унинг номи билан боғлиқ асар «Рисола фи ал-ақоъид» деб номланган бўлиб, асосан эътиқод масалаларига бағишланган. У 43 мақоладан ташкил топган ва асосан, аҳл ас-сунна ва-л-жамоъа таълимоти асослари борасидадир. Бу асар ҳам ал-Мотуридий томонидан ёзилган эмас, у асосан «Шарҳ ал-Фикҳ ал-Акбар»нинг компиляцияси ҳисобланади. «Рисола фи ал-ақоъид» шак-шубҳасиз кейинроқ ёзилган. Бу ўринда

«Шарҳ» қанчалик муҳим аҳамият касб этганлигини қўриш қийин эмас, асарнинг вужудга келиши Насафий ва Паздавийлар даврига келиб, айрим диний таълимотларни ал-Мотуридий номи билан тарқатишга уриниш бўлганлигини кўрсатади.

Ал-Мотуридийга нисбат берилувчи яна бир асар «Ақида» деб номланади. Ҳажм жиҳатдан «Ақида»нинг матни «Рисола» дан бирмунча қисқа бўлиб, асосий мазмуни Аллоҳни тавсифлашга бағишлангандир.

У қадар аҳамиятга молик бўлмаган яна бир асар «Рисола фи ма ла йжузу ал-вақф ғалайхи» деб номланади. У калом илмига эмас, балки қироат илмига бағишланган ва матни жуда қисқа бўлиб, араб тилида ёзилган. Худди шу асарнинг форс тилидаги матни ҳам мавжуд ва у рисола мажмуа таркибида бўлиб, мажмуанинг аксарияти Қуръон илмига оид рисоалардир.

«Тошкент фонди»нинг ўзида яна бир қўлёзмада ал-Мотуридийга нисбат бериладиган «Рисолаи шайх Абу Мансур Мотуридий» ёки «Ириод» номли форс тилидаги асар мавжуддир (Инв. 12149/IV). Бу рисола Қуръон ўқиш қоидаларига оид бўлиб (яъни тажвид илмига), кўпроқ фонетик қоидаларга риоя қилиниши баён этилган. Булардан Абу Мансур ал-Мотуридийнинг Қуръон илмига оид асар ёзганлиги маълум бўлади (бу ерда «Таъвилот» назарда тутилмоқда). Шу боисдан сўнгги XVIII—XIX асрларда Қуръон илмига оид рисоаларни ал-Мотуридий номи билан боғлашга ҳаракат қилишган. Ҳар қалай кейинги икки рисолада ал-Мотуридийнинг «қироат илмининг катта шайхи» деб аталиши, кейинги асрларга келиб унинг образи ўзгарганини кўрамыз. Сўнгги асрларда ҳам ал-Мотуридий номи катта мавқега эга бўлган, лекин уни мутакаллим сифатида эмас, балки, қироат илми соҳасида машҳур олимлар даражасида билишган.

«Тошкент фонди»да ал-Мотуридий номи билан сақланаётган овчиликка оид асар ҳам бор бўлиб, асарнинг бир қўлёзма нусхаси «Рисоли-и жонвор дорий» («Зоологияга оид рисола») деб номланган ва у овчи қушларни боқишга бағишланган¹.

Юқорида келтирилган асарларни ал-Мотуридийники

¹ Собрание Восточных Рукописей Академии наук УзР, XI т. № 7140. Бу асар 19 варақдан иборат (15^а—33^б) бўлиб, 1827 йилда йирик насталиқ ёзувда кўчирилган.

деб аташга асосимиз йўқ. Шунини таъкидлаб ўтиш жойизки, кўпгина машҳур алломаларнинг номини авлиё даражасига кўтариш кўп учраган. Алломаларнинг номини ўзи ёзмаган бўлса ҳам, фалончи алломанинг асари деб китобнинг қадрини ошириш мақсадида муаллиф сифатида ёзган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Урта Осиё қўлёзма фондлари ҳапузгача чуқур ўрганилмаган. Демак, ал-Мотуридий шахси билан боғлиқ янги манбалар ва маълумотлар топилиши аниқ. Шу билан бир қаторда ҳали бу мавзуга яна кўпдан-кўп олимлар қайта мурожаат этадилар ва озми-кўпми уз ҳиссаларини қўшадилар деб умид қиламиз.

АЛ-МОТУРИДИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА МОТУРИДИЙИЯ МАКТАБИ

Ал-Мотуридий эътиқодда Имом Аъзам (яъни Абу Ҳанифа) таълимотига суянган. Бизга маълумки, Абу Ҳанифа икки тур мерос қолдирган: 1) фикҳга оид ишлар; 2) ақидавий таълимот. Ал-Мотуридий замон талабини ўрганиб, таълимотни тараққий эттирди ва ислом фалсафасини ишлаб чиқди. Қалом борасидаги ислоҳотларга тўхталсак, у ислом тарихида юзага келган барча мафкуравий қарашлардан фарқ қилади. Мотуридийиё ақидаси нақадар Қуръон, ҳадис ва ақл-идрок, мантиқ ва ҳақиқатга яқин эканлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Аллома ўзининг таълимоти борасидаги кўпгина фикрларини «*Китоб ат-Тавҳид*» асарида баён этган. Хусусан, ўзга тоифадаги фирқаларга қарши шундай сўзларни айтади: «Улар тафаккур ва тадқиқ билан қарасалар эди, Аллоҳ таоло ҳам бандаларини тафаккур ва тадқиқот, ибрат ва тажриба билан иш қилишга буярганини тушунар эдилар, ибрат ва тафаккур эса илм манбаларидан биридир».

Ал-Мотуридий таълимоти муътазиллийлар каби фақат ақлга суяниш эмас, балки ақл билан нақлни қўшиб фойдаланишни зарур деб билади. Уша даврларда жуда кўплаб фирқалар эътиқод борасида уз фикрлари билан мусулмон аҳлини турли йўлларга бошлар эдилар. Ал-Мотуридий шунга чек қўйишда ва бу ўлкада ягона ақида тизимини (яъни ҳанафийиё мазҳабидаги) ўрнатишда улкан ҳисса қўшди. У барча ақида борасидаги баҳсли мавзуларни ҳар бир фирқага далиллар асосида исботлаб берди. Бунинг натижасида турли хилдаги майда

оқимларни купайиши олди олинди. Юқорида айтиб утилганидек, буларнинг барчаси унинг шоҳ асари бўлмиш «Тавҳид» да ўз аксини топган.

Мутакаллим ислом илоҳиётида қазо ва қадар (яъни инсон тақдири) борасида ҳам ўзининг мулоҳазаларини баён этиб, «инсонда танлаш эркинлиги бор» деган иборани қўллаган. Яъни инсон қандай ишни лозим топса ўшани бажаради. Инсон қандай йўлни талашаи ўзининг ихтиёридалигига аллома катта эътибор беради ва бу ибора ҳозирги кунимизда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ал-Мотуридий ўз таълимоти анъаналари ва илмий асарлари билан Мовароуннаҳр илоҳиёт мактабининг ривожланишига катта улуш қўшди. Илоҳиёт илмларининг тўла шаклланиб, такомилга етишида уларни қайта ишлаб чиқиб, маълум тизим (система)га солишдек катта бир ишни амалга оширди ва ҳанафиййа таълимотининг Урта Осиё халқлари урф-одағлари билан чамбарчас боғлиқлигини ўз қарашлари орқали кўрсатиб берди. У яратган таълимот ислом динининг буюк ақидавий оқимларидан бири сифатида танилди.

Ал-Мотуридий даврида ва ундан кейинги вақтларда ҳам аллома-асарларини ва унинг фикрларини тарғиб этган мухлислари кўп бўлган. Ҳатто ал-Мотуридийни улуғлаб Имом ал-Худа ва Имом ал-Мутакаллимин (Ҳидоят йўли — имоми ва мутакаллимлар имоми) каби номлар билан ҳам аташган. Абу Мансур ал-Мотуридий ҳақида жуда кўп ривоятлар мавжуд бўлиб, улардан аллома ҳаётига оид кўплаб муҳим маълумотларни олиш мумкин.

Мотуридиййа калом мактабининг кўзга кўринган намояндalarидан бири Абу ал-Муъин ан-Насафий буюк олимлар оиласига мансуб йирик фақиҳлардандир. Унинг катта бобоси Макҳул ан-Насафий (ваф. 930 й.) ал-Мотуридийнинг шогирдларидан ҳисобланган. Унинг ўғли Муҳаммад ибн Макҳул эса отаси даражасида шуҳрат топмаган бўлса-да, ҳанафийлар орасида катта обрўга эга эди. Мана шу авлоднинг давомчилардан ҳисобланган Абу ал-Муъин ан-Насафий ҳаммага маълум «*Табсират ад-дилла*», «*Баҳир ал-калом*», «*Ат-Тамҳид ли-қавоъид ит-Тавҳид*» номли асарларининг муаллифидир. Манбаларда, у бир муддат Самарқандга келиб яшаганлиги, сўнгра Бухорога бориб ўрнашиб қолганлиги қанд этилган. Фатҳуллоҳ Хулайф Абу ал-Муъин ан-Насафийни шундай таърифлайди: «У мотуридиййа калом мак-

табини ҳимоя қилиб турувчи энг катта шахс ҳисобланади».

Мотуридийга калом мактабининг давомчиларидан яна бири — қонуншунос, тилшунос олим Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандийдир. У XII асрда яшаб ўтган машҳур олимлар Абу ал-Муъин ан-Насафий ва Фахр ал-Исломо Абу ал-Ҳасан ал-Паздавийларнинг шогирди бўлган. Тахминан 1145 йил вафот этган. Бу аллома Абу Мансур ал-Мотуридийнинг «*Таъвилот аҳл ас-сунна*» асарига шарҳ ёзди. «Тошкент фонди»да бу шарҳнинг икки нусхаси сақланмоқда.

Ал-Паздавийнинг X асрларда шуҳрат топган ал-Мотуридий ва унинг асарларини кейинги авлодларга етказишда хизмати каттадир. Шунингдек, у шогирдлари билан биргаликда мотуридийга калом мактаби ривожига ўз ҳиссасини қўшди.

«*Усул ад-Дин*» асарининг соҳиби Абу ал-Йуср Муҳаммад ал-Паздавий (ваф. 1100 й.) ҳам мотуридийга таълимотининг тарғиботчиларидан ҳисобланиб, ўз асарида ал-Мотуридийни нафақат «шайх», балки «Раъис аҳл ас-сунна ва-л жамоа» деб таъриф берган. Бу манбалардан бир қанча муҳим маълумотлар олиш мумкиндир. Шундай қилиб, ўз давридан кейинги асрларда ал-Мотуридий номи ва унинг калом мактабининг шуҳрати анча ўса борган.

Исломо дунёсида яна бир машҳур олимлардан бўлмиш тарихнавис, географ ва фикршунос олим Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий (ваф. 1142 й.) ҳам мотуридийга калом мактабининг ёрқин намояндalarидан бири ҳисобланади.

Абу Ҳафс ан-Насафий Самарқанд калом мактаби узвий давом этганлигини эътироф этиб, Абу Ҳанифадан бошлаб Муҳаммад ибн ал-Ҳасан (аш-Шайбоний) гача давом эттириб, турли йўллар орқали ал-Мотуридийга ва унинг замонига улайди ва Ал-Мотуридийнинг машҳурлигини ўша замондаги бошқа каломчилар қаторида таъкидлаб ўтиб, ҳанафийга мазҳаби таълимотининг жуда зўр билимдонни эканлигини таъкидлайди. Шундай қилиб, у самарқандлик алломани (яъни ал-Мотуридийни назарда тутмоқда) маъқуллаганлиги билан ҳам фахрланади. У Абу Ҳанифа мазҳаби таълимотини ўрганганда ва ривожлантиришда ал-Мотуридийнинг ўзига хос ҳиссаси борлигини, бу эса мотуридийга калом мактаби-

нинг бу мазҳаб таълимотида ўзгача бир ўринга эга эканлигини эътироф этади.

Ан-Насафий мотуридийна калом мактаби таълимотига асосланиб, «Ақоид ан-Насафий»¹ номли ислом эътиқодларига бағишланган асар ёзган. Бу Шарҳда кенг тарқалган бўлиб, мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида ўқитилган. Шунинг учун бўлса керак, «Тошкент фонди»да бир неча ўнлаб нусхалари сақланади.

Қалом мактабининг ривожига кейинги асрларда ҳам Урта осийлик кўплаб алломалар ўз ҳиссаларини қўшганлар. Улардан бири Саъдадин Маъсуд ибн Умар ат-Тафтазонийдир. Тафтазоний нисбаси билан машҳур бу олим Хуросоннинг Нисо шаҳри яқинидаги Тафтазон қишлоғида 1322 йилда туғилади. Кўп умри Самарқандда ўтиб, Сарахс мадрасасида мударрислик қилиб, Амир Темур ҳузурида катта ҳурмат ва обрў қозонади. У 1390 йил вафот этади. Олимнинг Хоразмда яшагани ва у ерда ўзининг икки асарини ёзгани маълум. Бу олимнинг «Шарҳ Ақоид ан-Насафий» («ан-Насафий ақоидининг шарҳи») номли асари бордир². Бу шарҳ энг машҳур шарҳлардан ҳисобланиб, мактаб ва мадрасаларда кенг қўлланмада ўқитилган. Тафтазоний бу асарида ал-Мотуридийнинг калом мактабига қўшган ҳиссасини ва таъсирини баён этиб, Мовароуннаҳрдаги ҳамма ҳанифийна мазҳабидаги олимларни Тафтазоний ал-Мотуридий номи билан боғлайди. Мотуридийна мактабининг аъзолари кўп бўлмаса ҳам, бу оқим аҳли суннаниннг энг қаттиқ, энг эътиборли, энг кучли калом оқими бўлганини ҳам эътироф этади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, мотуридийна калом мактаби XV асрларга келиб ҳам ўз мавқени йўқотмаган.

Тафтазонийнинг бу шарҳига кейинчалик бир неча олимлар ҳошиялар, ҳошияларга шарҳлар, уларга эса ҳошиялар ёзилган. Аштархонийлардан Субҳонқулихон (1680—1702) даврига келиб асар номаълум таржимон томонидан форс тилига таржима қилинган.

Мотуридийна калом мактабига оз бўлсада боғлиқ

¹ «Тошкент фонди»да XIV-XV асрларда кўчирилган нусхалари сақланмоқда (№ 3991. 2585/1). Бир қанча тош босма асарлари мавжуд. № 11977 Миср. № 6154 Истамбул, №7657 Тошкент ва ҳаказо.

² «Тошкент фонди»да юзлаб нусхалари сақланади. Бир неча бор Лакҳнав, Истамбул, Тошкент ва ҳаказо шаҳрларда нашр этилган.

бўлган алломалардан бири сифатида Хожа Муҳаммад Порсо (ваф. 1420 й.) ни кўрсатиш мумкин. Хожа Порсо кариб умрининг сўнгги йилларигача ҳанафий фиқҳи билан шуғулланиб, барча кейинги давр ҳанафийёлари сингари ақида масаласида мотуридийна каломига суянган.

Хожа Муҳаммад Порсо етук олим бўлиши билан бирга бой кутубхонага ҳам эга бўлган. Юқорида айтиб ўтилганидек, ал-Мотуридийнинг асарлари шу кутубхонада сақланган ва бизнинг давримизга етиб келган. Яна шуни айтиш даркорки, нафақат ал-Мотуридий, балки бир қанча мотуридийна таълимоти давомчилари асарлари ҳам мазкур кутубхонада сақланган. Ҳатто Порсонинг ўз асари ҳисобланган «*Фаслил Хитоб*» да ҳам ал-Мотуридий номи зикр этилган.

Буюк аллома Алишер Навоий (ваф. 1501 й.) ҳам ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарида Абу Мансур ал-Мотуридийни бебаҳо сифатлар билан оламшумул аллома деб кўкларга кўтариб, тазкирасининг турк машоъихлари бобида 649 тартибда ал-Мотуридийни замонасининг алломаси деб атайди.

XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб техника тараққиётида оламшумул янгиликлар ихтиро этилиб, секин-аста қўлёзма асарларни кўчириш камайиб, қулай ва осон йўллар билан ишлайдиган босмахоналар вужудга кела бошлади. Ўз-ўзидан тошбосма асарлар нашр этиш кўпая борди. Бундай асарлардан Абу Узбанин «Ар-Равда ал-бахийа фи ма байна ал-Ашъарийа ва ал-Мотуридийна» («Мотуридийна ва Ашъарийна ўртасидаги кўркем боғ хусусида») номли асаридир. Шунга ўхшаш А. Шайх Зоданин «Китоб назим ал-фароъид ва жамъа фаваъид фи байна ал-масаъил аллати вақаъа фиха ал-ихтилаф байна-л-мотуридийна ва-л-аш-ашъарийна» («Мотуридийна ва Ашъарийна ўртасида ақоид бўйича юзага келган ихтилофий масалалар баёни хусусида фойдалар тўплами ва яккаю ягона «нарсалар» назими») асари ҳам мавжуддир. Бу икки асарнинг номидан ҳам қандай мавзуга бағишланганлигини кўриш мумкин.

ХУЛОСА

Ал-Мотуридий ва унинг илмий меросини ўрганишда ҳал этилмаган масалалар ва муаммолар мавжуддир. Бизда унинг асарларини эндиликда ўрганиш учун имкониятлар вужудга келди.

Ғарб давлатларида ал-Мотуридий таълимотига оид кўплаб илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Яна шуни айтиш керакки, ал-Мотуридийнинг «*Таъвилот аҳл ас-сунна*» номли асарининг тула нашри Туркияда тайёрланмоқда. Ўз навбатида бу тадқиқотлар билан бизнинг олимларимизнинг ҳам танишиш имкониятлари вужудга келмоқда.

Бу борада Республикамизда ҳам кўплаб саъй-ҳаракатлар қилинмоқда. Авваламбор, Ватанимиз олимлари томонидан кўплаб илмий ишлар амалга оширилмоқда, маҳаллий матбуотларда унинг таълимоти ёритилиб борилмоқда. Шу билан биргаликда илмий анжуманлар ўтказилмоқда. Масалан, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ислом университетиде 1999 йил 19—20 ноябр кунлари «Мотуридийга таълимоти ва унинг Шарқ халқлари маданиятидаги ўрни» мавзусида Халқаро илмий анжуман бўлиб ўтди. Тошкент Ислом университети, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ўзбекистон Республикаси «Ижтимоий фикр» жамоатчилиги фикрини ўрганиш маркази ҳамда Олмониянинг Фридрих Эберт номидаги жамғармаси томонидан уюштирилган бу анжуман ишида мамлакатимиз олимларидан ташқари Қозоғистон, Қирғизистон ва Олмония олимлари ҳам иштирок этишди. Мазкур анжуман ал-Мотуридийнинг таваллуд тантаналарининг дебочаси десак ҳеч муболаға бўлмайди. Маълумки, Ўзбекистон Президентининг Фармониға биноан 2600 йилда буюк Ислом олими Абу Мансур ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги кенг нишонланади ва бу борада кўплаб хайрли иш-

ләр амалга оширилади ҳамда ислом тарихида ва маданиятида юксак ўрин тутган алломанинг номи қайта тикланади.

Хуллас, ўзбек ҳақли ўзининг ватандоши машҳур олим ал-Мотуридий билан фахрланади. Ҳанафийна мазҳабидаги мотуридийнинг калом мактаби тарихидаги ўрни жуда муҳимдир. Шундай экан, бу калом мактабининг илмий ва ижодий меросини кенг илмий жамоатчиликка ва халқимизга таништириш вақти келди деб ўйлаймиз.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Абу Мансур ал-Мотуридий дaври ва ҳаёти	7
Ал-Мотуридий асарлари	12
Ал-Мотуридий таълимоти ва мотуридийна мактаби	20
Хулоса	25

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЕТИ**

Директор: *Дилбар ИКРОМОВА*

Бош муҳаррир: *Илҳом ЗОЙИРОВ*

Ишлаб чиқариш бўлими мудири: *Темирўлат ХОДЖАЕВ*

Илмий-оммабоп жанр

Шовосил Зиёдов

АЛ-МОТУРИДИЙ ҲАЕТИ ВА МЕРОСИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир *Илҳом Зойир*

Мусаввир *Темур Саъдулла*

Тех. муҳаррир *Валентин Веремеюк*

Мусаҳҳиҳ *Зиёда Латифхон қизи*

ИБ № 255

Теришга берилди 01.05.2000 й. Босишга рухсат этилди 27. 07. 2000 й. Бичими 84x108 1/32. Босмахона қоғози. Шартли босма табоғи. 1,47. Нашр босма табоғи 1,5: Адади 2000 нусхада: (2- завод—2000) Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 79.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент—129, Навоий кўчаси, 30-уй. Нашр рақами №18.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент—194, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.